

**PRZEMIANY STRUKTURY
ROLNICTWA WIELKOPOLSKIEGO
W LATACH 1919–1939**

Wojciech Mielewczyk

PRZEMIANY STRUKTURY
ROLNICTWA WIELKOPOLSKIEGO
W LATACH 1919–1939

Exemplum • Poznań 2025

Wojciech Mielewczyk
*Przemiany struktury rolnictwa wielkopolskiego
w latach 1919–1939*

Recenzenci

Prof. dr hab. Stanisław Sierpowski
Wydział Historii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Prof. dr hab. Benicjusz Głębocki

Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

© Copyright by Wojciech Mielewczyk, Poznań 2025

Utwór w całości ani we fragmentach
nie może być powielany ani rozpowszechniany
za pomocą urządzeń elektronicznych,
kopiujących, nagrywających i innych
bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

ISBN 978-83-62690-65-7

Redakcja
Tomasz Adamski

Projekt okładki i opracowanie komputerowe
Exemplum

Wydawca
Exemplum
www.exemplum.pl

Spis treści

WSTĘP	9
Rozdział 1. ROLNICTWO WIELKOPOLSKI U PROGU NIEPODLEGŁOŚCI	23
1.1. Przemiany społeczno-gospodarcze wsi wielkopolskiej w okresie zaborów	23
1.2. Struktura agrarna Wielkopolski przed pierwszą wojną światową	28
1.3. Gospodarka rolna Poznańskiego podczas pierwszej wojny światowej.....	33
1.4. Wieś wielkopolska wobec konfliktów zbrojnych lat 1918–1920	36
1.5. Wpływ zmian granic państwowych na gospodarkę rolną Wielkopolski	39
Rozdział 2. WIELKOPOLSKA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	43
2.1. Obszar i podziały administracyjne województwa poznańskiego.....	43
2.2. Warunki naturalne	47
2.2.1. Ukształtowanie terenu i krajobraz.....	47
2.2.2. Klimat i anomalnie pogodowe.....	50
2.2.3. Gleby	53
2.3. Stosunki demograficzne	56
2.3.1. Struktura narodowościowa	56
2.3.2. Struktura społeczna i zawodowa wsi	61
Rozdział 3. GŁÓWNE CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE STRUKTURĘ ROLNICTWA WIELKOPOLSKIEGO W LATACH II RZECZYPOSPOLITEJ	65
3.1. Działalność partykularnych władz Wielkopolski w latach 1918–1922	65
3.2. Polityka rolna państwa.....	72
3.2.1. Główne kierunki polityki rolnej	72
3.2.2. Założenia reformy rolnej	82
3.3. Czynniki demograficzne.....	89
3.3.1. Przyrost naturalny i przeludnienie wsi	89
3.3.2. Migracje ludności wiejskiej	91
3.4. Zwyczaje spadkowe i działy rodzinne.....	95

Rozdział 4. ZMIANY WŁASNOŚCIOWE W ROLNICTWIE WIELKOPOLSKIM W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	101
4.1. Likwidacja niemieckiej własności ziemskiej	101
4.1.1. Kwestia obywatelstwa i opcji ludności niemieckiej	101
4.1.2. Przejęcie majątków i dzierżaw niemieckich	104
4.1.3. Problem usunięcia kolonistów niemieckich	108
4.1.4. Polsko-niemiecka walka o ziemię w okresie międzywojennym	111
4.2. Obrót nieruchomościami ziemskimi	116
4.2.1. Ceny gospodarstw rolnych i wolny obrót ziemią	116
4.2.2. Wyzierzawianie gruntów rolnych	127
4.2.3. Licytacje zadłużonych gospodarstw	132
 Rozdział 5. PRZEBUDOWA USTROJU ROLNEGO W WIELKOPOLSCIE.....	135
5.1. Realizacja reformy rolnej.....	135
5.1.1. Parcelacja wielkiej własności ziemskiej	135
5.1.2. Parcelacja oddłużeniowa	143
5.1.3. Przejęcia gruntów za długi na własność państwa.....	145
5.1.4. Rozdysponowanie ziemi z parcelacji państwowej.....	145
5.1.5. Parcelacja prywatna.....	156
5.2. Prace regulacyjne.....	160
5.2.1. Komasacja.....	160
5.2.2. Melioracja	164
 Rozdział 6. OBSZAR I WŁASNOŚĆ GOSPODARSTW ROLNYCH	171
6.1. Użytki rolne	171
6.1.1. Struktura obszarowa gospodarstw	171
6.1.2. Struktura rolniczego wykorzystania ziemi	179
6.2. Własność gospodarstw rolnych	189
6.2.1. Grupy właścicieli gruntów rolnych	189
6.2.2. Tytuły użytkowania ziemi.....	195
6.2.3. Narodowość posiadaczy gospodarstw rolnych.....	199
 Rozdział 7. STRUKTURA SIŁ I ŚRODKÓW PRODUKCJI ROLNEJ ORAZ UPRAW I HODOWLI.....	203
7.1. Siły i środki produkcji rolnej.....	203
7.1.1. Siła najemna	203
7.1.2. Maszyny i narzędzia rolnicze	210
7.1.3. Zwierzęta pociągowe.....	221

7.2. Produkcja rolna	228
7.2.1. Struktura upraw	228
7.2.2. Sadownictwo	242
7.2.3. Warzywnictwo	244
7.2.4. Hodowla i chów zwierząt gospodarskich	245
Rozdział 8. ZMIANY STANU WSI I GOSPODARKI ROLNEJ WIELKOPOLSKI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	261
8.1. Przekształcenia przestrzenne wsi	261
8.1.1. Zmiany w układzie pól	261
8.1.2. Zmiany w zabudowie wsi	262
8.1.3. Zmiany w krajobrazie wiejskim	267
8.2. Przeobrażenia struktury społecznej i narodowościowej mieszkańców wsi	269
8.2.1. Przemiany społeczne	269
8.2.2. Zmiany narodowościowe na wsi wielkopolskiej	270
8.3. Zmiany w kierunkach i wielkości produkcji rolnej	271
8.3.1. Zmiany w produkcji roślinnej	271
8.3.2. Zmiany w produkcji zwierzęcej	283
8.3.3. Efektywność gospodarstw mniejszej i większej własności ziemskiej	289
PODSUMOWANIE	295
BIBLIOGRAFIA	301

WSTĘP

Badania historii gospodarczej państwa lub regionu historyczno-geograficznego nie mogą pomijać analizy funkcjonowania rolnictwa, które jest immanentną częścią każdej gospodarki. Ustalenia dotyczące dziejów rolnictwa i produkcji rolnej w określonym przedziale czasu muszą z kolei być poprzedzone analizą struktury agrarnej. Określenie struktury agrarnej konkretnego obszaru w pewnym okresie historycznym wydaje się więc punktem wyjścia przy opracowywaniu zagadnienia rozwoju rolnictwa, w tym także jego udziału w całokształcie gospodarki państwa.

Struktura agrarna ziem polskich była przedmiotem zainteresowania przedstawicieli różnych dyscyplin nauki, którzy problematykę tę analizowali w różnym zakresie terytorialnym i czasowym. Ani powstałe opracowania, ani prowadzona w nich (dość okazjonalna) dyskusja nad rozumieniem struktury agrarnej nie doprowadziły jednak do wypracowania spójnej definicji tego pojęcia czy metody badawczej umożliwiającej jednolite ujęcie zagadnienia, choćby w obrębie jednej gałęzi nauki.

Pojęcie struktury agrarnej w polskiej literaturze przedmiotu minionego stulecia było definiowane sporadycznie i na różne sposoby. Autorzy zajmujący się w okresie międzywojennym różnymi aspektami struktury agrarnej w Polsce¹ generalnie nie podejmowali się definiowania samego pojęcia. Termin ten był zresztą często stosowany zamiennie z określeniami: struktura rolna, stosunki rolnicze oraz stosunki agrarne². Pojęcia te rozumiano jako wyszczególnienie (w liczbach bezwzględnych oraz procentowo) liczby gospodarstw rolnych podzielonych na grupy według ich powierzchni ogólnej.

¹ Zob. np.: Z. Ludkiewicz, *Struktura agrarna Pomorza*, Toruń 1934; C. Nowakowski, *Zagadnienie podziału gospodarstw włościańskich na klasy wielkości według stosunków pracy*, Warszawa 1936; W. Staniewicz, *Zmiany w strukturze agrarnej Polski*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” R. 16, 1936, z. IV, s. 382–397.

² Por.: L. Kohutek, *Struktura rolna Śląska*, „Kuźnica” 1935, R. I, nr 1, s. 18–22; Z. Ludkiewicz, *Stosunki agrarne Rzeczypospolitej Polskiej*, t. I: *Województwo pomorskie*, Warszawa 1929; W. Styś, *Struktura rolna Polski*, Lwów 1938. Ten ostatni autor w pracy zatytułowanej *Rozdrabnianie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931* (Lwów 1934) używa z kolei określenia „ugrupowanie gospodarstw”.

Na oczywistą niedoskonałość klasyfikacji gospodarstw wyłącznie na podstawie ich wielkości zwrócił uwagę już w 1937 r. Konstanty Czerniewski³. Za bardziej wartościowy uznał on podział gospodarstw uwzględniający m.in. wysokość osiąganego dochodu lub wartość produkcji brutto. Dostrzegał także potrzebę klasyfikacji gospodarstw według innych kryteriów, takich jak stosunek do pracy najmnej oraz stopień zaopatrzenia w środki produkcji. Powiązanie obszaru gospodarstw z kształtowaniem się nakładów pracy i kapitału określił mianem „struktury agrarnej w szerszym pojęciu”. Autor ten nakreślił pierwszą w literaturze przedmiotu definicję struktury agrarnej i to w dwóch zakresach. W węższym określił ją jako „ujęcie liczby warsztatów rolnych w grupy według wielkości w powiązaniu z kształtowaniem się szachownicy, serwitutów i wspólnot, tytułów władania oraz po części sposobów użytkowania gruntów”. Natomiast w ujęciu szerszym wiązał strukturę obszarową z kształtowaniem się nakładów pracy i kapitału. Omawiając metodę badawczą, zwrócił uwagę na konieczność uwzględniania najważniejszych procesów ekonomiczno-społecznych wywierających wpływ na strukturę agrarną⁴.

W okresie powojennym strukturą agrarną rolnictwa polskiego zajmowali się prawnicy⁵, geografowie⁶, ekonomiści rolni⁷, socjologowie⁸ i historycy gospodarczy. Prace prawnicze nie zawierają jednak definicji struktury agrarnej, zaś

³ K. Czerniewski, *Zagadnienia struktury agrarnej*, Warszawa 1937, s. 3.

⁴ *Ibidem*, s. 3–4.

⁵ Np. W. Pańko, *Dzierżawa gruntów rolnych*, Warszawa 1975; idem, *Problematyka prawna regionów intensywnego rozwoju rolnictwa*, [w:] *Wybrane zagadnienia biologiczno-prawne ochrony i kształtowania środowiska*, Katowice 1975, s. 74–86; *Przemiany własności ziemi w rolnictwie polskim*, oprac. zbior. pod red. A. Stelmachowskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.

⁶ Zob. np.: W. Biegajło, *Typologia rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego*, Wrocław 1973; M. Matusik, *Próba typologii i regionalizacji rolnictwa na obszarze Dolnego Powiśla*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973; W. Stola, *Próba typologii rolnictwa Pomorza*, Warszawa 1970; W. Tyszkiewicz, *Rolnicze użytkowanie ziemi a formy własności i rozmiary gospodarstw rolnych na Kujawach*, Wrocław 1973; idem, *Struktura agrarna*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950–1970*, praca zbior. pod red. J. Kostrowickiego, Wrocław 1978, s. 15–109; idem, *Struktura agrarna Polski 1945–1975. Analiza przestrzenno-czasowa*, „Dokumentacja Geograficzna” 1978, z. 1.

⁷ M.in.: W. Staniewicz, *Zagadnienia struktury rolnictwa polskiego*, Poznań 1960; A. Szemberg, *Przemiany struktury agrarnej gospodarstw chłopskich w latach 1952–1960*, Warszawa 1962; idem, *Przemiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich*, Warszawa 1966; idem, *Przemiany w układzie przestrzennym struktury agrarnej w Polsce*, Warszawa 1976; F. Kolbusz, *Ewolucja struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, [w:] *Rolnictwo w trzydziestoleciu Polski Ludowej*, praca zbior. pod red. prof. dra F. Kolbusza, Warszawa 1974, s. 135; T. Rychlik, *Problemy ustrojowe rolnictwa polskiego*, [w:] *Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim*, praca zbior. pod red. Z. Grochowskiego, Warszawa 1975, s. 7–41; F. Tomczak, J. Niemczyk, *Intensyfikacja a zmiany struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, „Wieś i Rolnictwo” 1976, nr 2 (11), s. 7–20.

⁸ M.in.: B. Gałęski, *Społeczna struktura wsi. Problematyka i metoda badań*, Warszawa 1962; idem, *Społeczno-ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej i aktualne tendencje jej zmian*, [w:] *Ekonomika rolnictwa i polityka rolna*, praca zbior., t. II, wyd. II, zm. i posz., Warszawa 1963, s. 5–66; J. Turowski, *Socjologia wsi i rolnictwa*, wyd. II poszerz., Lublin 1995.

w pozostałych tylko nieliczni autorzy doprecyzowali to pojęcie. Opracowania geograficzne odnoszące się do tego zagadnienia zawierają głównie opisy zróżnicowania przestrzennego badanych zjawisk. Wiesława Tyszkiewicz określiła strukturę agrarną jako „podział ziemi użytkowanej rolniczo według form własności i władania ziemią, według rozmiarów gospodarstw rolnych oraz dalszego ich podziału na podstawie liczby, rozrzutu, wielkości i kształtu działek składających się na gospodarstwo rolne”. Podstawą tych badań była zarówno liczba gospodarstw, jak i zajmowana przez nie powierzchnia użytków rolnych⁹.

Na gruncie nauk ekonomiczno-rolnych badania struktury agrarnej rozpoczęto krótko po drugiej wojnie światowej. Zajmując się tym zagadnieniem w odniesieniu do Ziemi Odzyskanych, Stefan Schmidt nie definiował jednak struktury agrarnej i używał tego terminu zamiennie ze „strukturą rolną”, którą sprowadzał do „rozdziału gospodarstw i powierzchni na poszczególne kategorie obszarowe”. Przyznawał jednak, że „struktura rolna miała w swoich granicach wpływ na użytkowanie gruntów i na odwrót”, a także analizował istniejące między nimi współzależności¹⁰.

Bodaj pierwsza w powojennej literaturze definicja struktury agrarnej została sformułowana na gruncie ekonomiki rolnej. Analizując pojęcie struktury agrarnej Bogusław Gałęski i Anna Szemberg przytoczyli potoczne rozumienie tego terminu jako „ujęcie liczby gospodarstw rolnych w grupy według wielkości obszaru”, uznając je jednocześnie za niewystarczające. Za niewłaściwe uznali też sprowadzanie struktury agrarnej do struktury obszarowej. Odnosząc się do metody badania zmian w strukturze agrarnej, wskazali na konieczność uwzględniania zmian zachodzących nie tylko w obszarowym układzie gospodarstw, lecz także w stosunkach pracy. Podkreślili, że pełniejsza analiza zmian struktury agrarnej uwzględniać musi – obok obszarowego różnicowania gospodarstw – ich różnorodność ustrojową i produkcyjną oraz specyfikę stosunków pracy. Takie rozszerzone rozumienie struktury agrarnej autorzy przyjęli za podstawę dalszych rozważań¹¹. Badając kilka lat później strukturę agrarną gospodarstw chłopskich A. Szemberg utożsamiała ją jednak ze strukturą obszarową. Jednocześnie uznała ją za „jeden z wielu elementów składających się na problematykę społeczno-ekonomicznej struktury wsi”, dzięki któremu można wyciągać „wnioski zarówno w dziedzinie struktury ekonomicznej, jak i społecznej”¹². W pracy tej autorka skupiła uwagę na analizie dynamiki zmian liczby i obszaru gospodarstw.

⁹ W. Tyszkiewicz, *Struktura agrarna Polski...*, s. 16.

¹⁰ S. Schmidt, *Użytkowanie gruntów, struktura agrarna, stosunek prawny do ziemi*, [w:] *Gospodarstwo wiejskie na Ziemiach Odzyskanych*, nr 1, Warszawa 1947, s. 17 i n.

¹¹ B. Gałęski, A. Szemberg, *Aktualne tendencje zmian struktury agrarnej*, „*Więś Współczesna*” 1958, R. II, nr 12, s. 22–46.

¹² A. Szemberg, *Przemiany struktury agrarnej...*, s. 3.

Z kolei Franciszek Kolbusz przez strukturę agrarną rozumiał „stosunek liczbowy poszczególnych grup gospodarstw rolnych, wyodrębnionych na podstawie ich ogólnego obszaru”. Podkreślił, że „analizując strukturę, musimy uwzględnić również formy własności pewnych kategorii gospodarstw rolnych”¹³. Natomiast Marek Muszyński stwierdził, że pojęcie „struktura agrarna” używane jest przez różnych autorów w rozmaitym, aczkolwiek przybliżonym znaczeniu. Chociaż widział potrzebę zdefiniowania terminu, nie podjął się tego zadania, a w swojej pracy używał określenia „struktura obszarowa”, które uważał za znaczeniowo węższe¹⁴.

Autorzy *Ekonomiki rolnictwa*¹⁵ nie zdefiniowali struktury agrarnej wprost. Podali natomiast, że określają ją dane wskazujące: 1) jaką część ogólnej powierzchni ziemi rolniczej zajmowały poszczególne społeczno-ekonomiczne grupy gospodarstw¹⁶ oraz 2) jaką część ogólnej liczby gospodarstw stanowią gospodarstwa o różnych cechach społeczno-ekonomicznych. Stosunki agrarne są natomiast charakteryzowane bardzo ogólnie danymi statystycznymi odnoszącymi się do grup obszarowych.

W latach 60. XX w. socjolog Bogusław Gałęski, prowadzący rozważania nad strukturą agrarną, odniósł się także do sformułowania podanego przez K. Czerniewskiego. Uznał je za niewystarczające, ponieważ „nie włącza ono do struktury agrarnej gospodarstw rolnych ujętych w grupy według stosunków pracy”. Według Gałęskiego „istotna jest nie tylko wielkość obszaru, lecz także wielkość i kierunek produkcji oraz zasobność w inne, poza ziemią, środki produkcji rolnej”. Autor ten uznał za konieczne wprowadzenie rozróżnienia gospodarstw rolnych według dalszych kryteriów: charakteru własności, zasobności w inne (poza ziemią) środki produkcji, wielkość i kierunków produkcji oraz stosunków pracy. Jednocześnie zwrócił uwagę na konieczność odróżnienia pojęcia „struktury agrarnej” od „struktury obszarowej” i „struktury społecznej”¹⁷. W kolejnej swej pracy B. Gałęski podał następującą definicję: „przez strukturę agrarną rozumiemy występujący w danym kraju system grup (typów ekonomicznych) gospodarstw rolnych”. Podkreślając, że rozumienie struktury agrarnej jako podziału gospodarstw na grupy obszarowe jest uproszczeniem tej problematyki, wskazał na dalsze czynniki charakteryzujące bliżej to pojęcie: kierunek i wysokość produkcji, tytuł własności

¹³ F. Kolbusz, *Ewolucja struktury agrarnej...*, s. 135. Definicję tę powtórzył w pracy: *Polityka społecznych przeobrażeń wsi*, [w:] *Polityka rolna PRL. Zagadnienia podstawowe*, oprac. zbior., Warszawa 1974, s. 91.

¹⁴ M. Muszyński, *Ziemia w dobie industrializacji*, Warszawa 1977, s. 29–30.

¹⁵ E. Gorzelak, M. Rojewski, Z. Tomaszewski, *Ekonomika rolnictwa. (Zarys popularny)*, Warszawa 1975, s. 21–22.

¹⁶ Według autorów dane te dotyczą wyłącznie czasu przeszłego: Polski międzywojennej i tylko pierwszego okresu Polski Ludowej.

¹⁷ B. Gałęski, *Społeczna struktura wsi...*, s. 65 i n.

i użytkowania środków produkcji rolniczej (państwowe, prywatne, spółdzielcze, dzierżawione), typ i charakter zatrudnienia w gospodarstwie, rozmiary posiadania innych poza ziemią środków produkcji¹⁸.

Bogusław Gałęski jest również autorem hasła „struktura agrarna” w *Encyklopedii ekonomiczno-rolniczej*¹⁹. Określił ją tam krótko jako „ujęcie gospodarstw rolnych w podziale według typów ekonomicznych”. Zaznaczył jednak, że podział gospodarstw wyłącznie według obszaru jest niewystarczający, dlatego przy analizie struktury agrarnej trzeba wziąć pod uwagę także własność i użytkowanie środków produkcji rolnej, poziom wyposażenia w środki produkcji (przede wszystkim obszar ziemi), kierunki i poziom produkcji oraz stopień towarowości gospodarstwa. Za najbardziej odpowiedni uznał podział gospodarstw rolnych „według sposobu połączenia wytwórców i środków produkcji”, wyróżniając dla warunków kapitalistycznych trzy typy: 1) gospodarstwa kapitalistyczne oparte na pracy najemnej, 2) gospodarstwa rodzinne absorbujące siły robocze rodziny oraz 3) niewymagające w zasadzie najmu rąk roboczych z zewnątrz gospodarstwa półproletariackie (małorolne, biedniackie, niesamodzielne itd.).

Natomiast Jan Turowski terminów „struktura agrarna” i „struktura obszarowa” używał zamiennie, rozumiejąc je jako „rozzrut w wielkościach względnych i bezwzględnych liczby gospodarstw rolnych w poszczególnych grupach obszarowych”²⁰. Z kolei Franciszek Tomczak w jednej ze swych wcześniejszych prac²¹ strukturę agrarną (ekonomiczną) definiował jako podział gospodarstw według podstawowych kryteriów ekonomicznych, do których zaliczał przede wszystkim obszar, a także wielkość produkcji rolniczej i wykorzystania pracy najemnej oraz wyposażenie w trwałe środki produkcji. Tak określona struktura agrarna razem ze strukturą społeczną (rozumianą jako podział gospodarstw na podstawie kryteriów socjalnych) tworzyła według tego autora społeczno-ekonomiczną strukturę wsi. Natomiast w późniejszym opracowaniu²² utożsamiał strukturę agrarną z podziałem gospodarstw na grupy według ich powierzchni, a podział gospodarstw na jednorodne grupy pod względem wielkości (mierzone produkcją, obszarem i wielkością kapitału), źródeł czerpania dochodów i najmu siły roboczej, określił mianem struktury społeczno-ekonomicznej.

Znacznie szersze znaczenie ma pojęcie struktury agrarnej wypracowane w doktrynie zachodnioeuropejskiej oraz przyjęte w dokumentach Wspólnoty

¹⁸ B. Gałęski, *Spoleczno-ekonomiczna struktura wsi...*, s. 7 i 12–21.

¹⁹ *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*, PWRiL, Warszawa 1964, s. 4–7.

²⁰ J. Turowski, *Socjologia wsi i rolnictwa...*, s. 119–127.

²¹ F. Tomczak, *Rolnictwo Polski Ludowej. Zarys ekonomiki*, wyd. 2, Warszawa 1972, s. 203.

²² F. Tomczak, *Ekonomika indywidualnych gospodarstw rolnych a sterowanie procesem produkcji*, [w:] *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii*, praca zbior. pod red. A. Wosia i F. Tomczaka, wyd. II, Warszawa 1984, s. 342.

Europejskiej. Struktura agrarna jest tu definiowana jako zespół czynników mających wpływ na produkcję rolną, poziom dochodu producentów rolnych oraz ich wydajność pracy. Jako pojęcie podrzędne wyróżnia się tam „strukturę gruntową”, rozumianą jako system własności i obrotu gruntami rolnymi, a także „strukturę wewnętrzną” gospodarstw rolnych, przez którą rozumie się reżimy korzystania z gruntów rolnych oraz typy gospodarstw rolnych będące konsekwencją różnic w tych reżimach²³. Podstawowe znaczenie dla sprecyzowania zakresu struktury agrarnej w ustawodawstwie europejskim ma Rozporządzenie Rady Europy nr17/64 z 15 lutego 1964 r. tworzące Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji w Rolnictwie (FEOGA)²⁴. Rozszerzono tam tradycyjne rozumienie struktury agrarnej o problematykę modernizacyjną, demograficzną i edukacyjną, a także o sprawy związane z przetwórstwem rolno-spożywczym oraz problematyką stowarzyszeń zawodowych producentów rolnych²⁵. Również słownik terminów z zakresu rolnictwa i ustawodawstwa rolnego opracowany przez Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) szeroko definiuje strukturę agrarną, jako „zespół powiązanych ze sobą instytucji, takich jak struktura ustroju gruntowego, struktura produkcji i struktura usług dla rolnictwa”²⁶.

Wzorując się na publikacjach zachodnioeuropejskich, również polscy ekonomiści rolni w ostatnich latach zaczęli podejmować badania nad strukturą agrarną w szerszym rozumieniu. Przykładowo Benicjusz Głębocki odszedł od tradycyjnego pojęcia struktury agrarnej sprowadzonego do stosunków wielkościowych i własnościowych gospodarstw, obejmując swoją definicją także zatrudnienie, wyposażenie w maszyny, przeznaczenie produkcji rolniczej, źródła utrzymania ludności związanej z gospodarstwami rolnymi oraz grunty odłogujące²⁷. Natomiast Bogdan M. Wawrzyniak uważa, że struktura agrarna obejmuje całokształt stosunków własnościowych i zasad organizacji produkcji rolniczej w powiązaniu z rynkiem rolnym, informuje o systemie władania ziemią i wielkości jednostki produkcyjnej, charakteryzuje elementy prawne i ekonomiczne wpływające na pozycję właściciela gospodarstwa rodzinnego, a ponadto obrazuje typ i charakter

²³ Zob.: A. Lichorowicz, *Problematyka struktur agrarnych w ustawodawstwie wspólnoty europejskiej. Stan prawny na dzień 1.10.1995 r.*, Kraków 1996, s. 11–12 oraz cytowana tam literatura zachodnioeuropejska.

²⁴ „Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich” nr 34 z 27 lutego 1964 r.

²⁵ A. Lichorowicz, *Problematyka struktur agrarnych...*, s. 12–13.

²⁶ *Ibidem*, s. 11.

²⁷ B. Głębocki, *Przemiany struktury agrarnej polskiego rolnictwa w latach 1990–1996*, [w:] *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, praca zbior. pod red. B. Głębockiego, Poznań 1998, s. 9.

produkcji rolniczej oraz możliwość konfiguracji gruntów w powiązaniu z całościowym kształtem warunków społeczno-gospodarczych²⁸.

Natomiast na gruncie nauk historycznych polscy autorzy do lat 60. XX w. nie zajmowali się definiowaniem pojęcia struktury agrarnej. Powstające w tym okresie opracowania dotyczące tej problematyki prezentowały różnorodny zakres rzeczowy, chronologiczny i terytorialny²⁹. Analizowano w nich przede wszystkim podział podstawowego środka produkcji rolnej, jakim jest ziemia. W większości uwzględniono też podział dodatkowych środków produkcji (zwierzęta gospodarskie, maszyny rolnicze), ale tylko niektóre zajmują się wielkością produkcji i dochodowością gospodarstw. Zróznicowanie zakresu badań wynikało nie tylko z odmiennego rozumienia pojęcia struktury agrarnej, ale zdeterminowane było przede wszystkim przyjętym zakresem terytorialnym (wieś, region, obszar całego kraju) i chronologicznym, a co za tym idzie – rozmiarami wykorzystanej bazy źródłowej. Pojęcie struktury agrarnej było używane zamiennie z określeniami: „struktura gospodarstw rolnych”³⁰, „ustrój rolny” i „ustrój agrarny”³¹.

Definicji struktury agrarnej nie zawarł w swej obszernej pracy dotyczącej tego zagadnienia także Mieczysław Mieszczankowski. Skupił się na analizie liczby gospodarstw w poszczególnych grupach obszarowych, dodatkowo przedstawiając warunki ekonomiczne określające tendencje rozwoju tej struktury oraz zarys zmian w tym zakresie. Za główne czynniki wpływające na ewolucję struktury agrarnej uznał stopień uprzemysłowienia kraju, warunki demograficzne, politykę agrarną państwa oraz warunki historyczne i geograficzne. Przedmiotem jego pracy stały się również bezpośrednie czynniki „określające ewolucję struktury agrarnej: przyrost powierzchni gruntów mniejszej własności, komasacja, znoszenie

²⁸ B. M. Wawrzyniak, *Przemiany struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, Włocławek 2004, s. 9.

²⁹ Zob. np.: L. Bieńkowski, *Przemiany struktury agrarnej wsi od XVIII do połowy XX wieku. Studium szczegółowe na przykładzie „państwa żdżańskiego” i wsi Zagroda powiatu krasnostawskiego*, Lublin 1959; S. Borowski, *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914. Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku*, Poznań 1962; A. Jagielski, *Zmiany strukturalne w rolnictwie śląskim w okresie 1907–1939 w świetle danych statystycznych*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” t. II, Wrocław 1958, s. 183–245; F. Kańtoch, S. Sznura, Z. Zarzycki, *Przemiany struktury agrarnej na Górnym Śląsku*, Katowice 1962; M. Mieszczankowski, *Ewolucja struktury agrarnej*, „Życie Gospodarcze” 1958, R. XIII, nr 40, s. 1, 4–5; idem, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960; K. Orzechowski, *Ze studiów nad rozdrabnianiem gruntów chłopskich na Górnym Śląsku*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” t. I, Wrocław 1957, s. 81–182; S. Wysłouch, *Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850–1914. Struktura agrarna i jej zmiany*, Wrocław 1956.

³⁰ Np. S. Wysłouch, op. cit.; S. Borowski, op. cit.

³¹ L. Bieńkowski (op. cit.) używa także określenia „ugrupowania gospodarstw”, a K. Orzechowski (op. cit.) pisze też o „ugrupowaniu własności chłopskiej” i „strukturze własności chłopskiej”.

wspólnot i serwitutów, ruch ludności rolniczej, zawieranie małżeństw, nasilenia działań rolnych, obrót ziemią itd.”³².

Próbie teoretycznego ustalenia zakresu problemowego struktury agrarnej podjął Zbigniew Stankiewicz. Swoją propozycję rozumienia tego pojęcia przedstawił na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1958 r. Według niego jest to termin bardzo szeroki i „obejmuje on swoim zakresem zarówno samo rolnictwo jako gałąź gospodarki kraju, jak istotne czynniki warunkujące produkcję rolną i organizację społeczną rolnictwa”. Jako najistotniejsze elementy struktury agrarnej wymienił między innymi: 1) ogólny stan rolnictwa i jego miejsce w produkcji krajowej, 2) sprawę własności ziemi i udział klas społecznych w produkcji i podziale dochodu, 3) stan siły roboczej (kwestie demograficzne i formy wykorzystania siły roboczej), 4) narzędzia i technikę uprawy ziemi, 5) rodzaje upraw, 6) gospodarkę hodowlaną i przemysł przetwórstwa płodów rolnych, 7) proces kształtowania się świadomości klasowej wsi, 8) walkę klasową wsi i jej odbicie w programach obozów politycznych, 9) reformy państwowe i prywatne regulujące stosunki własnościowe, stan posiadania oraz wewnętrzną strukturę gospodarczą wsi i folwarku³³. Przyjmując w badaniach zakres struktury agrarnej zaproponowany przez Z. Stankiewicza, w praktyce należałoby objąć nimi całokształt stosunków wiejskich.

Regina Chomać, podejmując dziesięć lat później badania nad strukturą agrarną Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w., przyjęła, że podstawowym zagadnieniem jest podział środków produkcji rolnej, ponieważ rzutował on „w sposób decydujący na wielkość i strukturę produkcji, a pośrednio na wysokość dochodowości gospodarstw”. Uważała ona jednak, że należy wziąć pod uwagę także tło ekonomiczno-społeczne. Wśród kwestii szczegółowych autorka uwzględniła: tendencje rozwoju struktury produkcji rolnej i cykle koniunkturalne, kredyt rolniczy, rozwój demograficzny wsi oraz poboczne zarobki krajowe i zagraniczne, stan posiadania ziemi i jego zmiany według kategorii własności, bezpośrednie czynniki zmian stanu posiadania ziemi (parcelacja, likwidacja serwitutów, podział gruntów wspólnych), strukturę użytków gruntowych, ich podział według kategorii własności oraz kierunek zmian, wartość bonitacyjną gruntów, nominalne i faktyczne posiadanie ziemi (dzierżawy, zadłużenia), kierunek ewolucji wewnętrznej struktury własności chłopskiej i folwarcznej, strukturę wielkościową gospodarstw mniejszej i większej własności, komasację jako czynnik zmian jakościowych w strukturze gospodarstw mniejszych, koncentrację ziemi oraz koncentrację dodatkowych

³² M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna...*, s. 6 i 10.

³³ Z. Stankiewicz, *Z problematyki ostatnich badań nad przemianami struktury agrarnej Królestwa Polskiego w latach 1815–1864*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958 r.*, t. I, cz. 1, Warszawa 1958, s. 125–135.

środków produkcji rolnej. Powyższą listę problemów ogólnych i kwestii szczegółowych autorka uznaje za otwartą, lecz wystarczającą dla wypełnienia możliwości badawczych³⁴. W kolejnej publikacji, nie odchodząc od podanego wcześniej zakresu struktury agrarnej, autorka podała jej krótsze określenie. Zaznaczyła, iż nie można go zawęzić „do ujęcia struktury gospodarstw rolnych według ich obszaru, nie uwzględniając tzw. dodatkowych środków produkcji rolnej w postaci różnego rodzaju nakładów inwestycyjnych”, które według niej obejmują maszyny rolnicze, nawozy sztuczne, melioracje, zwierzęta gospodarskie oraz zatrudnianie siły roboczej³⁵.

Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej definicje struktury agrarnej (bądź sposób rozumienia tego pojęcia przez autorów wymienionych prac), można wyróżnić dwa zasadnicze ich rodzaje. Pierwszy z nich, sprowadzający się wyłącznie do ujęcia gospodarstw rolnych w grupy według wielkości powierzchni, można określić mianem struktury agrarnej w węższym pojęciu, chociaż właściwsze byłoby tu określenie „struktura obszarowa”³⁶. Szersze pojęcie struktury agrarnej uwzględnia, oprócz struktury obszarowej, również takie kryteria jak: rodzaje użytków rolnych, klasy gleb, kierunki i wielkość produkcji rolnej, problematykę szachownicy pól, nominalny i formalny stan posiadania ziemi, stosunki narodowościowe itp.

Wspomniane wyżej publikacje dotyczące struktury agrarnej ujmują to zagadnienie na dwa różne sposoby. Podstawowym i najczęściej stosowanym jest ujęcie statyczne, sprowadzające się do rejestracji stanu struktury agrarnej w poszczególnych latach na badanym obszarze. Przeciwnieństwem takiego podejścia jest ujęcie dynamiczne, ukazujące przemiany struktury agrarnej w określonym przedziale czasu. Tego typu opracowania analizują zazwyczaj również czynniki determinujące te procesy (jak np. polityka rolna, parcelacja i komasacja gruntów, zmiany demograficzne itp.)³⁷.

³⁴ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970, s. 9–10.

³⁵ R. Chomać, *O strukturze agrarnej Królestwa Polskiego po uwłaszczeniu. (W związku z polemiką J. Łukasiewicza, PH t. LXII, z. 2, s. 295–315), „Przegląd Historyczny” 1971, t. LXII, z. 4, s. 725–736.*

³⁶ Tożsamym ze „strukturą obszarową” będzie określenie „struktura posiadania gruntów”, stosowane w okresie międzywojennym (zob. np.: L. Grodzicki, *Struktura posiadania gruntów mniejszej własności na części środkowych i wschodnich Karpat, wchodzącej w skład wojew. lwowskiego i stanisławowskiego*, Warszawa 1938).

³⁷ Podobnego podziału struktury agrarnej dokonał A. Brzoza (*Ewolucja struktury agrarnej jako proces stochastyczny, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” R. 1973, nr 1 (115), s. 81–105*). Autor ten wyróżnił ujęcie elementarne (rozdzielcze) i systemowe (organiczne). W ujęciu elementarnym pojęcie struktury agrarnej sprowadza się do procentowego rozkładu odpowiednio zgrupowanych elementów, a więc do rozkładu ich liczebności. Ujęcie to nie zajmuje się związkami, jakie mogą mieć miejsce pomiędzy działającymi elementami. Natomiast w ujęciu systemowym mamy do czynienia z pewnym zbiorem działających elementów i zespołem powiązań (zależności) pomiędzy tymi elementami. Zespół tych powiązań stanowi według autora właśnie strukturę rozpatrywanego systemu.

Struktura agrarna Wielkopolski dwudziestolecia międzywojennego nie została dotychczas opracowana w sposób wyczerpujący. W literaturze przedmiotu zagadnienie to przedstawiane było bardzo ogólnikowo bądź fragmentarycznie. Kreśląc ogólny obraz wsi wielkopolskiej tego okresu, Jan Majewski w swoim opracowaniu³⁸ przedstawił tę problematykę jedynie na podstawie danych statystycznych zebranych podczas spisu powszechnego przeprowadzonego w roku 1921. W odniesieniu do struktury agrarnej używał wyłącznie określeń „struktura rolna”, „ustrój rolny” i „struktura gruntów wiejskich”.

Mieczysław Mieszczankowski w monografii poświęconej strukturze agrarnej Polski międzywojennej przedstawił to zagadnienie w świetle literatury i materiałów statystycznych uzyskanych w wyniku spisów ludności oraz danych statystyki masowej. Opracowanie obejmuje także ogólną charakterystykę ewolucji struktury obszarowej oraz zmiany w tym zakresie. To ostatnie zagadnienie przedstawione zostało dla czterech grup województw. Brak danych charakteryzujących odrębnie rolnictwo w Poznańskim, gdyż autor podał tylko liczby sumaryczne dla województw zachodnich, a w zasadzie z wyłączeniem województwa śląskiego. Przeprowadzone obliczenia zmian liczby i powierzchni gospodarstw rolnych budzą jednak wątpliwości natury metodologicznej, a także zastrzeżenia co do podanych wyników. Ponadto Mieszczankowski skupił swoją uwagę na strukturze gospodarstw mniejszej własności, prawie całkowicie pomijając wielką własność rolą. Skrótowe ujęcie podejmowanej problematyki w takim samym zakresie znalazło się w opracowanej przez tego autora publikacji poświęconej przemianom rolnictwa w II Rzeczypospolitej³⁹.

W wydanej dziesięć lat później monografii dziejów gospodarstwa wiejskiego w Polsce Józef Orczyk omówił przemiany wsi w okresie dwudziestolecia międzywojennego, w tym także strukturę agrarną. Opierając się głównie na opracowaniu Mieszczankowskiego, uwzględnił jednak zarówno grunty chłopskie, jak i wielkiej własności ziemskiej, wyróżniając m.in. grupy gospodarstw o powierzchni 50–100 ha i powyżej 100 ha. Zarysował także przyczyny i kierunki zmian w tym zakresie⁴⁰.

Bardzo ogólny pogląd na strukturę agrarną i społeczną wsi tego okresu dał też Jan Borkowski w pracy o dziejach chłopów w dobie kapitalizmu⁴¹. Zgodnie z profilem tej publikacji skupił się on jednak wyłącznie na strukturze gospodarstw

³⁸ J. Majewski, *Wieś wielkopolska w okresie międzywojennym (1919–1939)*, [w:] *Dzieje wsi wielkopolskiej*, praca zbior. pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1959, s. 273–345.

³⁹ M. Mieszczankowski, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983. Zob. rozdział IV: *Struktura agrarna mniejszej własności*, s. 87–109.

⁴⁰ J. Orczyk, *Wieś polska w okresie międzywojennym*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, oprac. zbior., t. III, Warszawa 1970, s. 150–230.

⁴¹ J. Borkowski, *Chłopi polscy w dobie kapitalizmu*, Warszawa 1981. Zob. rozdział: *Walka o ziemię. Struktura agrarna i struktura społeczna chłopów*, s. 174–179.

chłopskich (o powierzchni do 50 ha), bazując również na danych Mieszczanowskiego. Podobnie skrótowe opracowanie tego zagadnienia zawarł Borkowski w pracy zbiorowej *Historia chłopów polskich*⁴². Autor używa zamiennie określeń „struktura agrarna” i „struktura rolna”.

Natomiast praca Tadeusza Czwojdraka, wbrew swojemu tytułowi⁴³, zawiera jedynie ogólne zasygnalizowanie problemu. Okres międzywojenny omówiony został tam na niespełna czterech stronach, strukturę obszarową podano tylko według spisu powszechnego z 1921 r., tabelę rocznych wyników parcelacji przepisano z błędami, a całość opracowano w duchu historiografii marksistowskiej.

Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto szeroką definicję struktury agrarnej, która obejmuje podział użytków rolnych na grupy według następujących kryteriów: rozmiarów gospodarstw rolnych, form ich własności, narodowości właścicieli i użytkowników, zatrudnianej siły najemnej, kierunków i wielkości produkcji rolnej, rodzaju zasiewów i posiadanego inwentarza żywego oraz stopnia mechanizacji. W tekście zamiennie stosowane są terminy: struktura rolna i struktura agrarna.

Przedmiotem analizy są przemiany rolnictwa wielkopolskiego. Objęto nią całość użytków rolnych tego regionu, będących własnością osób prywatnych (zarówno mniejszej jak i większej własności ziemskiej), instytucji i organizacji oraz państwa. Analizie poddano te przekształcenia przy jednoczesnym wskazaniu determinujących je najistotniejszych czynników. Kolejnym badaniem zagadnieniem jest określenie wpływu zmian struktury rolnej na sferę społeczno-gospodarczą wsi wielkopolskiej, a zwłaszcza na produktywność poszczególnych grup gospodarstw rolnych.

Zakres chronologiczny pracy wyznaczają ramy czasowe istnienia II Rzeczypospolitej (1919–1939), natomiast zasięg terytorialny zakreślony został granicami województwa poznańskiego ustalonymi w 1920 r. po wejściu w życie postanowień Traktatu Wersalskiego. Zmiana granic województw przeprowadzona w 1938 r. przyniosła odłączenie kilku powiatów i przyłączenie nowych, co miało dość istotny wpływ także na ogólny obraz stosunków wiejskich tej jednostki administracyjnej. Zmiany te zostały także uwzględnione w opracowaniu, chociaż z konieczności sposób bardziej sygnałny. Omawiane przemiany rolnictwa wielkopolskiego należało skonfrontować z całością gospodarki rolnej prowadzonej przed I wojną światową na obszarze ówczesnej pruskiej prowincji, której granice sięgały dalej na północ i zachód niż województwa poznańskiego. Dlatego też

⁴² J. Borkowski, *Od odzyskania niepodległości do zakończenia II wojny światowej*, [w:] *Historia chłopów polskich*, praca zbior. pod red. S. Ingłota, Wrocław 1992, s. 199–297.

⁴³ T. Czwojdrak, *Przemiany struktury agrarnej w województwie poznańskim w latach 1918-1972*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Ekonomika i Organizacja rolnictwa” 1976, t. 83, s. 3–17.

obok nazwy województwa, dla określenia omawianego terytorium, używany jest zamiennie termin „Poznańskie” oraz „Wielkopolska”.

Podstawową bazę źródłową stanowią dane statystyczne dostarczone przez spisy powszechne przeprowadzone w latach 1921 i 1931 oraz gromadzone corocznie przez Główny Urząd Statystyczny i publikowane w „Roczniku Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej”, „Kwartalniku Statystycznym”, „Statystyce Rolnej”, a także w serii *Statystyka Polski*. Przydatne okazały się również materiały statystyczne znajdujące się w czasopiśmie „Rolnictwo” oraz w innych wydawnictwach⁴⁴.

Ze źródeł archiwalnych zgromadzonych w Archiwum Państwowym w Poznaniu wykorzystano materiały zawarte w zespołach akt Urzędu Osadniczego w Poznaniu (1919–1923), Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Poznaniu, Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej (1919–1922)⁴⁵ oraz Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu⁴⁶. Z uwagi na niekompletność tych materiałów spowodowaną zniszczeniami w czasie działań wojennych w 1945 r., ich wartość poznawcza jest jednak ograniczona. Poważne braki w aktach Wielkopolskiej Izby Rolniczej⁴⁷ w praktyce uniemożliwiły wykorzystanie tych zasobów. Wiele informacji o stanie wielkopolskiego rolnictwa zaczerpnięto natomiast z drukowanych sprawozdań Wielkopolskiej Izby Rolniczej⁴⁸. Dane na temat gospodarstw rolnych zawierają też drukowane sprawozdania wielkopolskich organizacji kółek rolniczych⁴⁹.

W związku z niedoborem źródeł archiwalnych szerzej wykorzystano prasę, przede wszystkim tytuły takie jak „Poradnik Gospodarczy”, a także „Polska Gospodarcza”, „Rolnik Ekonomista” i „Sprawa Rolna”. Wiele opracowań szczegółowych omawiających bieżącą problematykę gospodarki rolnej zawierają wychodzące w okresie międzywojennym czasopisma naukowe. Najwięcej tego typu materiałów publikowały: „Rolnictwo” oraz wydawane w Poznaniu „Roczniki Nauk Rolniczych i Leśnych”, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, a także „Strażnica Zachodnia”.

Podstawą tej publikacji była dysertacja doktorska „Przemiany struktury agrarnej Wielkopolski w okresie międzywojennym” opracowana w Zakładzie Historii

⁴⁴ Przede wszystkim w publikacjach: *Wiadomości statystyczne z zakresu statystyki gospodarczej b. dzielnicy pruskiej*, oprac. R. Buławski i S. Koźlikowski, Poznań 1922 oraz *Zestawienie niektórych danych ilustrujących przebieg akcji przebudowy ustroju rolnego w województwach poznańskim i pomorskim w latach 1919 do 1938*, Poznań 1939.

⁴⁵ Przede wszystkim akta Departamentu Rolnictwa i Dóbr Państwowych.

⁴⁶ Akta Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych. Zachowały się jednak tylko fragmenty akt dotyczących domen państwowych, spraw wodno-melioracyjnych oraz parcelacji gruntów.

⁴⁷ Zachowały się praktycznie tylko materiały odnoszące się do terenów leśnych.

⁴⁸ Wydawane w latach 1921–1938, obejmują okres 1919–1937/1938.

⁴⁹ Związek kółek rolniczych w okresie międzywojennym ulegał różnym przekształceniom organizacyjnym, co powodowało, że sprawozdania wychodziły nieregularnie i pod różnymi tytułami. Ich pełne zestawienie zostało zamieszczone w Bibliografii.

Gospodarczej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierunkiem prof. dr. hab. Stefana Kowala i obroniona w 2010 r. Jej recenzentami byli prof. dr hab. Roman Macyra i prof. dr hab. Mieczysław B. Markowski. Prowadzone przez autora w kolejnych latach badania nad wielkopolskim rolnictwem w okresie II Rzeczypospolitej pozwoliły na uzupełnienie i poszerzenie tamtej pracy. Podczas przygotowywania tego wydawnictwa uwzględniono uwagi i postulaty wysunięte przez recenzentów rozprawy doktorskiej, a także opinie i wskazówki prof. dr. hab. Benicjusza Głębockiego i prof. dr. hab. Stanisława Sierpowskiego, którzy sporządzili recenzje wydawnicze. Za wszelką pomoc i życzliwe wskazówki autor składa wszystkim recenzentom wyrazy podziękowania.